

Кримінально-виконавче право

УДК 343.81

Овдієнко Максим Сергійович

студент

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Овдиенко Максим Сергеевич

студент

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Ovdiienko Maksym

Student of the

Yaroslav Mudryi National Law University

Сорокіна Анастасія Андріївна

студентка

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Сорокина Анастасия Андреевна

студентка

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Sorokina Anastasiia

Student of the

Yaroslav Mudryi National Law University

Романов Михайло Васильович

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Романов Михаил Васильевич

кандидат юридических наук,

доцент кафедры криминологии и уголовно-исполнительного права

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Romanov Mykhailo

*PhD, Associate Professor of the Criminology and Criminal Enforcement Law
Yaroslav Mudryi National Law University*

**ТРИМАННЯ ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ДОВІЧНОГО
ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ПРАКТИКА ЄСПЛ ТА УКРАЇНСЬКЕ
ЗАКОНОДАВСТВО
СОДЕРЖАНИЕ ЛИЦ, ОСУЖДЕННЫХ К ПОЖИЗНЕННОМУ
ЗАКЛЮЧЕНИЮ: ПРАКТИКА ЕСПЧ И УКРАИНСКОЕ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО
THE ORGANIZATION OF THE LIFE SENTENCE REGIME: THE
PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND
UKRAINIAN LEGISLATION**

Анотація. Дана стаття присвячена аналізу умов тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, які вироблені практикою ЄСПЛ та закріплені в українському законодавстві, шлях їх формування та механізм дії. Авторами підкреслюється, що дослідження даних умов є вкрай важливим, оскільки позбавлення волі є найбільш тяжким видом покарання, який призводить до обмеження великої кількості конституційних прав особи, засудженої до цього виду покарання.

На основі практики Суду авторами вироблено та запропоновано класифікацію умов тримання: 1)Житлові – Суд вказує, що площа, де утримується засуджений, має бути достатньою для гідного та комфортного проживання, усамітнення; 2)Санітарно-гігієнічні – приміщення, де тримається особа, має бути забезпечено туалетом, достатньо освітлено та опалено; 3)Соціальні – забезпечення цих умов передбачає створення програм соціальної реабілітації в місцях позбавлення волі, які обов'язково включають у себе заходи щодо побачення

з родичами, прогулянки на свіжому повітрі та інші контакти із зовнішнім світом. Окрім цього, авторами акцентовано увагу на вимогу щодо недопустимості катування та принизливого поводження із даною категорією осіб. Наведено статті ЄКПЛ, які найчастіше порушуються по відношенню до засуджених.

Особливу увагу в статті приділено концепції «право на надію», яка нещодавно знайшла своє закріплення в Україні. Детально проаналізовано рішення ЄСПЛ «Петухов проти України» №2 (Petukhov v. Ukraine №2), в якому Суд закликав Україну змінити процедуру дострокового звільнення від ДПВ. Виходячи з цього та інших рішень ЄСПЛ встановлено основні характеристики даної концепції, її сутність та зроблено висновок, що відбування ДПВ без реально існуючої перспективи звільнення від такого покарання, може кваліфікуватись як порушення статті 3 ЄКПЛ у формі «нелюдського поводження».

Ключові слова: *ЄСПЛ, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, практика Європейського суду з прав людини, довічне ув'язнення, довічне позбавлення волі.*

Анотація. *Данная статья посвящена анализу условий содержания лиц, приговорённых к пожизненному лишению свободы, которые выработаны практикой ЕСПЧ и закреплены в украинском законодательстве, а также путь их формирования и механизм действия. Авторами подчеркивается, что исследования данных условиях является крайне важным, поскольку лишение свободы является наиболее тяжким видом наказания, приводит к ограничению большого количества конституционных прав лица, приговоренного к этому виду наказания.*

На основе практики Суда авторами выработано и предложено классификацию условий содержания: 1) Жилищные - Суд указывает, что площадь, где содержится осужденный, должна быть достаточной для

достойного и комфортного проживания, уединения; 2) Санитарно-гигиенические - помещение, где содержится лицо, должно быть обеспечено туалетом, достаточно освещено и должно отапливаться; 3) Социальные - обеспечение этих условий предусматривает создание программ социальной реабилитации в местах лишения свободы, которые обязательно включают в себя мероприятия по свиданию с родственниками, прогулки на свежем воздухе и другие контакты с внешним миром. Кроме этого, авторами акцентировано внимание на требовании о недопустимости пыток и унижительного обращения с данной категорией лиц. Приведены статьи Конвенции, которые нарушаются чаще всего в отношении осужденных.

Особое внимание в статье уделено концепции «право на надежду», которая недавно была закреплена в Украине. Детально проанализировано решение ЕСПЧ «Петухов против Украины» №2 (Petukhov v. Ukraine №2), в котором Суд призвал Украину изменить процедуру досрочного освобождения от ПЛС. Исходя из этого и других решений ЕСПЧ установлены основные характеристики данной концепции, ее сущность и сделан вывод, о том, что отбывание данного вида наказания без реально существующей перспективы освобождения от такого наказания, может квалифицироваться как нарушение статьи 3 в форме «бесчеловечного обращения».

Ключевые слова: *ЕСПЧ, Конвенция о защите прав человека и основополагающих свобод, практика Европейского суда по правам человека, пожизненное заключение, пожизненное лишение свободы.*

Summary. *This article is devoted to the analysis of the conditions of the life sentence regime which were developed by the practice of the ECtHR and enshrined in Ukrainian legislation, the way of their development and mechanism of action. The authors emphasize that the study of these conditions is an*

extremely important as such a punishment as life sentence is the most serious type of punishments, because it leads to the restriction of a big amount of constitutional rights of a person sentenced to this type of punishment.

Based on the practice of the Court, the authors developed and proposed a classification of such conditions: 1) Place of living - the Court indicates that the area where the convict is kept must be sufficient for a decent and comfortable living, privacy; 2) Sanitary and hygienic - the room where the person is kept must be provided with a toilet, sufficiently lit and must be heated; 3) Social – ensuring these conditions requires the creation of social rehabilitation programs in places of detention, that should include activities for visiting relatives, walking in the fresh air and other contacts with the outside. In addition, the authors paid attention to the requirement that torture and humiliating treatment of this category of people are inadmissible. The articles of the Convention that are most often violated in relation to convicted ones are given.

The particular attention in the article is paid to the concept of «right to hope», which was recently consolidated in Ukraine. The ECtHR decision «Petukhov v. Ukraine» No. 2 where the Court ordered Ukraine to change the procedure of parole was analyzed thoroughly. Based on this and other decisions of the ECtHR, the main characteristics of this concept, its essence were detected and the conclusion that serving this type of punishment without a real prospect of early release can be qualified as a violation of Article 3 in the form of «inhuman treatment» was made.

Key words: *ECtHR, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the case law of the European Court of Human Rights, the life sentence regime, life imprisonment.*

Постановка проблеми. Стаття 51 Кримінального кодексу України встановлює перелік покарань відповідно до ступеня їх суворості - від менш

до більш суворого, де останнім є довічне позбавлення волі (далі - ДПВ) [1]. Ні одне із видів покарань не може змагатися із довічним позбавленням волі щодо ступеня правообмежень, які зазнає особа, засуджена до цього виду покарання. Покарання у вигляді довічного позбавлення волі позбавляє засудженого конституційного права на свободу та обмежує ряд інших прав, передбачених Конституцією та законами України, ставить особу в стан залежності та уразливості. У зв'язку з цим неабиякої важливості набувають питання щодо того, чи дотримуються умови утримання таких осіб та чи забезпечується перелік гарантованих ним прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В ході дослідження було використано праці таких фахівців у галузі кримінально-виконавчого права, як М.В. Романов [22], К. Дегтярьов, Ф. Фонтанеллі [6], С.Я. Бурда [2] та інших.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження практики ЄСПЛ щодо умов тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, та українського законодавства; встановлення вимог, які висуваються Судом до держав-учасниць Конвенції щодо таких осіб.

Виклад основного матеріалу. Довічне позбавлення волі – це один із видів кримінального покарання передбачених Кримінальним кодексом України (далі - ККУ), який застосовується як основний та призначається за вироком суду у виняткових випадках за вчинення особливо тяжких злочинів. ДПВ є найбільш суворим видом основних покарань, передбачених чинним законодавством України. Суворість ДПВ визначається істотністю і тривалістю позбавлень та обмежень прав і свобод особи, засудженої до цього виду покарання [2]. ККУ не надає визначення, але розкриває сутність даного покарання через положення статті 64: «довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально

передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк [1].

В Україні кількість осіб, засуджених до ДПВ, складає 1513 осіб, серед яких 23 жінки. Майже половина довічно засуджених відбуває покарання у Вінницькій – 389 осіб, Житомирській – 194 та Запорізькій – 162 областях. Відповідно до результатів перевірки Офісу Генерального прокурора у Житомирській установі виконання покарань № 8 у 2020 році було встановлено грубі порушення прав засуджених у різних сферах. Зокрема, мова йде про недотримання норм житлової площі. Усі засуджені до ДПВ перебувають у камерах, площа яких становить менше 4 м² на особу. Також адміністрацією установи не створені умови для працевлаштування довічно ув'язнених, у тому числі тих, які мають заборгованість за виконавчими документами, до її повного погашення. Також переважна більшість довічно ув'язнених відбувають покарання у СІЗО та установах виконання покарань, не призначених для їх утримання, оскільки у виправних колоніях для них не забезпечені відповідні умови та вимоги режиму через брак фінансування. Відповідно до вимог законодавства, після відбуття десяти років покарання засуджені до довічного позбавлення волі повинні переводитися з приміщень камерного типу до звичайних житлових приміщень колоній максимального рівня безпеки. Однак на сьогодні така установа в Україні лише одна, у Сумській області [3]. Логічним є те, що у зв'язку із наявними проблемами Україна доволі часто стає відповідачем по скаргах, поданими засудженими до довічного позбавлення волі до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд). В свою чергу Суд роками виробляє положення та стандарти щодо тримання таких осіб, які є обов'язками в тому числі і для України. Пропонуємо розглянути умови тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, вироблені практикою ЄСПЛ.

Стаття 8 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі - ЄКПЛ) встановлює право кожного на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [4]. Довгий час застосування цієї статті по відношенню до довічно засуджених було гострим питанням. Своєрідною революцією щодо вирішення проблеми про застосування статті 8 стало рішення у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» від 9 липня 2013 року [5]. Це пов'язується з тим, що рішення по цій справі є частиною широкої тенденції введення соціальної реабілітації ув'язнених як головної мети позбавлення волі довічно і що тривалі побачення ув'язнених з родичами є важливим компонентом планів соціальної реабілітації [6]. Слід зазначити, що дана тенденція була започаткована задовго до постановлення рішення «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства», яке фактично стало її апогеєм. Так, у 2000 році в докладі щодо умов тримання в місцях позбавлення волі в Україні Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі - ЄКЗК) наголосив на необхідності скасування заборони на побачення для довічно засуджених осіб та на необхідність поводження з цими особами таким же чином, як з ув'язненими, які відбувають фіксовані терміни позбавлення волі [7]. В подальшому ЄСПЛ неодноразово встановлював, що програми соціальної реабілітації в місцях позбавлення волі, в тому числі і які включають у себе побачення з родичами, повинні застосовуватися до всіх ув'язнених

однаково. Це повинно відбуватися без шкоди широкому розсуду влади при прийнятті рішення про те, чи може конкретна особа скористатися даними програмами [6].

Майже у кожній щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі - Уповноважений) наголошує на системності проблеми щодо порушення права засудженого на належні умови тримання та достатній життєвий рівень. Так, у Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік Уповноважений зазначив, що порушення права людини на належні умови тримання та достатній життєвий рівень є системними і зафіксовані у 90% відвіданих місць несвободи. Наприклад, під час моніторингового візиту Уповноваженого у травні 2020 року до ДУ «Городищенська» ВК № 96 було встановлено, що засуджений до ДПВ утримувався у камері площею 2,5 м² всупереч вимозі Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) та міжнародним стандартам [8, с. 255-256]. Дане положення ми бачимо і у Європейських пенітенціарних (в'язничних) правилах: «розміщення ув'язнених і, зокрема, надання місць для сну, повинне проводитися з повагою до людської гідності та, по можливості, із забезпеченням можливості усамітнення, а також відповідно до санітарно-гігієнічних вимог з урахуванням кліматичних умов, і, зокрема, площі, кубатури приміщення, освітлення, опалення та вентиляції» [9, правило 18.1]. Проте, як вже зазначалося, засуджені до ДПВ під час відбування покарання у приміщеннях камерного типу (ПКТ) можуть розміщуватись у камері по 3 і більше особи, що часто призводить до порушення вимоги дотримання мінімальної житлової площі камери на одного засудженого [8, с. 255-256]. На національному рівні такий стандарт встановлений у ч.1 ст. 115 КВК, яка передбачає, що норма жилої площі на

одного засудженого не може бути меншою ніж 4 м², яка стосується усіх засуджених до позбавлення волі, в тому числі до ДПВ [10]. Такий же «оціночний стандарт» для мінімального розміру приміщення, яке повинно бути надано ув'язненим встановив і ЄКЗК у Мінімальних стандартах ЄКЗК щодо особистого простору в пенітенціарних установах від 15 грудня 2015 року: 4 м² особистого простору на одного ув'язненого в камері, призначеній для розміщення декількох ув'язнених (не рахуючи повністю відділений перегородкою санітарний вузол); 6 м² особистого простору в одиночній камері (не рахуючи санітарний вузол); також ЄКЗК встановив, що між стінами камери має бути принаймні 2 м, а між підлогою і стелею камери принаймні 2,5 м [11].

Враховуючи те, що вимога дотримання мінімальної площі особистого простору в 4 м² на одного ув'язненого стосується усіх засуджених до позбавлення волі, а також систематичність порушення такої вимоги пенітенціарними системами усіх держав-членів Ради Європи, все більше ув'язнених звертаються до ЄСПЛ зі скаргами, в яких стверджують, що вони були поміщені у нелюдські або такі, що принижують гідність умови, оскільки в камері розміщувалася велика кількість ув'язнених, внаслідок чого вони відчували нестачу особистого простору. Зазвичай, в таких випадках ЄСПЛ завжди констатує порушення статті 3 ЄКПЛ. Таким чином, Суд визнає порушення прав засуджених коли площа, яка припадає на одного засудженого, є меншою, ніж 4 м².

Так, у рішенні по справі «Мамедова проти Росії» (*Mamedova v. Russia*) ЄСПЛ констатував порушення статті 3 ЄКПЛ під час дворічного тримання під вартою ув'язненої, що очікувала на суд, у камерах, де на ув'язненого припадало менше 2 м² простору впродовж 23 годин на добу. А санітарно-технічне обладнання камер було на неналежному рівні, внаслідок чого ув'язнені мали користуватися туалетом в присутності інших засуджених [12, пункти 62, 65]. Судом було встановлено, що

заявниця неодноразово скаржилася у судах першої й апеляційної інстанції на принизливі для гідності умови її тримання під вартою. Такими принизливими умовами вважалися: 1) камери в слідчому ізоляторі, в яких, на протязі двох років, перебувала заявниця, оскільки вони були переповнені (в кожній з 4 камер перебувало від 14 до 22 осіб); та 2) те, що заявниця була змушена жити, спати й користуватися туалетом в одній камері з такою кількістю інших в'язнів. Таким чином, таких умов було досить для того, щоб заподіяти заявниці болю й страждань такого ступеня, що перевищує неминучий рівень страждань, притаманний будь-якому позбавленню волі, а також викликати в неї почуття страху, болю й неповноцінності, які могли її образити й принижувати [12, пункти 62,65]. При цьому Суд зазначив, що, навіть якщо у органів державної влади був відсутній намір змусити заявницю страждати, це не виключає порушення статті 3 ЄСПЛ [12, пункт 66].

Аналогічне рішення Суд прийняв у справі «Пірс проти Греції» (Peers v. Greece), встановивши, що заявник принаймні два місяці тримався у камері без вентиляції та вікон, унаслідок чого там було нестерпно спекотно, а йому та його співкамерникові довелось користуватися туалетом у присутності один одного через відсутність стін і загороджень. Суд, встановивши, що такі умови викликали в ув'язненого почуття страждання та неповноцінності, що могли образити й принизити його та, можливо, зламати його фізичний і моральний опір, визнав, що через відсутність заходів влади на покращення умов ув'язнення заявника, людську гідність заявника було принижено аж до порушення статті 3 ЄКПЛ [13, пункти 68-75].

Проте, є і виключення з такої прецедентної практики ЄСПЛ, зокрема Суд приймав рішення, в яких визнавав достатнім 3 м² на особу, але такі рішення є винятковими, оскільки Суд враховував інші «компенсуючі» умови, які ніби пом'якшували перебування у камерах такої площі

(наприклад, наявність зайнятості в'язня, прогулянки у приміщеннях достатньої площі і т.д.) [23, § 130, 133, 134, 138].

З житловими вимогами утримання «довічників» і ув'язнених загалом дуже тісно пов'язані вимоги санітарні. Зокрема, відповідно до правила 12 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими «санітарно-технічне обладнання має бути достатнім для того, щоб кожен в'язень міг задовольнити свої природні потреби тоді, коли він цього потребуватиме і в умовах чистоти й пристойності» [14, правило 12].

Ще однією справою, в якій йдеться мова про тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, є справа «N.T. проти Росії» (N.T. v. Russia), де Суд одноголосно встановив порушення статті 3 ЄКПЛ відносно заявника «довічника». Справа стосувалася скарги заявника на рутинне застосування кайданок та різні акценти суворого режиму ув'язнення, який застосовувався до нього протягом декількох років на єдиній підставі довічного ув'язнення. Як наслідок такого поводження, заявник протягом багатьох років був відокремлений від решти населення в'язниці виключно на підставі його довічного ув'язнення, або в ізоляції, або триманням в камері для двох ув'язнених. При цьому Суд наголосив, що ув'язнення в камері по дві особи могло мати подібні негативні наслідки, якщо б обом ув'язненим довелося проводити роки замкненими в одній камері, в ізоляції від інших засуджених, без будь-якої цілеспрямованої діяльності, прогулянок на свіжому повітрі та інших контактів з зовнішнім світом. Становище заявника суттєво погіршувало те, що більшість свого часу (близько 22 з половиною годин на день) він проводив у своїй камері без зайняття будь-якою корисною діяльністю, чи то роботою, чи то навчанням. Окрім цього, через відсутність санітарного вузла (туалету), заявник був вимушений регулярно виносити важке відро для туалету для того, щоб випорожнити його у вигрібну яму, що явно порушувало санітарно-гігієнічні вимоги тримання засуджених (в т. ч.

піднімати і виносити це відро у кайданках). Таким чином, враховуючи ізоляцію, обмеженні прогулянки на свіжому повітрі та відсутність цілеспрямованої діяльності, Суд встановив, що це могло викликати інтенсивне і тривале почуття самотності та нудьги у заявника, а регулярні надягання кайданок та випорожнення відра, що слугувало туалетом, принижувало людську гідність заявника і викликало страждання, які виходили далеко за межі неминучих страждань та приниження, притаманних довічному ув'язненню [15].

Суд неодноразово констатував порушення статті 3 ЄКПЛ у зв'язку із відвертим здійсненням катування щодо «довічників», що характеризується, як правило, глибокими стражданнями «довічників», оскільки вони, на відміну від інших категорій засуджених, відбувають безстрокове покарання, і, таким чином, не виключається можливість здійснення такого катування повторно. Застосуванню катування сприяє обов'язок правоохоронців підвищувати показник розкриття злочинів та культура безкарності правоохоронців в Україні. Наприклад, у справі «Каверзін проти України» (Kaverzin v. Ukraine) Суд встановив, що після затримання заявника і доставлення його у відділ міліції, працівники міліції катували його з метою отримання від нього визнання у вчиненні злочинів, у яких його підозрювали. Характер і особлива тяжкість тілесних ушкоджень заявника свідчили про те, що їх було заподіяно умисно, а метою такого жорстокого поводження було заподіяння сильного болю і страждань, аби домогтися від заявника зізнання у вчиненні злочинів [16, пункт 123]. В результаті такого катування заявник отримав численні тілесні ушкодження, зокрема ушкодження ока - в подальшому, внаслідок нездійснення певних лікувальних заходів, заявник повністю втратив зір (осліп) і отримав першу групу інвалідності. Суд встановив, що після засудження заявника до ДПВ і початку його відбування, «державні органи оперативно не відреагували на отриману заявником травму очей та

погіршення стану його здоров'я», наслідком чого стало ненадання адекватної медичної допомоги заявнику, що кваліфікувалося Судом як порушення статті 3 ЄКПЛ [16, п.п. 139, 143-144]. Окрім вищезазначених порушень, Суд також встановив постійне застосування наручників до засудженого, хоча він був сліпим, і не міг переміщатися без допомоги інших осіб. Суд вкотре вказав, що чинні на той момент нормативні акти вимагали застосування засобів стримування (наручники) до всіх чоловіків, засуджених до ДПВ, без урахування їхнього особистого становища та конкретної небезпеки, яку вони могли чи не могли становити, що, на думку Суду треба переглянути. За результатами розгляду питання незадовільних умов тримання заявника, Суд встановив, що таке систематичне одягання наручників неминуче спричиняли заявнику страждання та породжували у нього почуття приниження, що становило нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження, і що у зв'язку з цим мало місце порушення статті 3 ЄКПЛ [16, п.п. 160].

Окремої уваги заслуговує питання щодо запровадження нової для української правової системи концепції виконання-відбування покарання у виді ДПВ, яке отримало назву «право на надію». Відповідно до цієї концепції саме відбування ДПВ без реально існуючої перспективи звільнення від такого покарання, може кваліфікуватись як порушення статті 3 ЄКПЛ у формі «нелюдського поводження».

Ця концепція розвинулася до рівня стандарту виконання покарання у виді ДПВ, до якого повинні прагнути держави-члени Ради Європи. Зокрема, у 25-ій Загальній Доповіді ЄКЗК Ради Європи, яка фокусувалася на питаннях довічного позбавлення волі ЄКЗК нагадав, що вже неодноразово рекомендував країнам-членам Ради Європи створити механізми дострокового звільнення від ДПВ, вказуючи, що «ув'язнення без реалістичної перспективи звільнення є (на його думку) нелюдським, а позбавлення на самому початку (відбування ДПВ) будь-якої надії на

виправлення та повернення до громади справді дегуманізує засудженого» [17, п. 73]. При цьому ЄКЗК наголошує, що його позиція зовсім не означає, що довічно засуджений має бути рано чи пізно звільнений. ЄКЗК лише пояснює, що має існувати юридична можливість детального перегляду ДПВ на певному етапі, базуючись на індивідуальному плані відбування покарання, що не тільки надасть надію засудженому, а й встановить цілі, яких йому потрібно прагнути, щоб мотивувати позитивну поведінку [17, п. 73]. Під «індивідуальним планом відбування покарання» ЄКЗК має на увазі план, в якому зазначаються відомості про те, як засуджений відбуває покарання, ризики загрози суспільству з боку засудженого, зважаючи на який, буде вирішуватися питання про можливе звільнення у майбутньому.

Безпосередню наявність «права на надію» у структурі статті 3 ЄКПЛ зафіксував ЄСПЛ. Так, на необхідності «зменшуваності» ДПВ ЄСПЛ наголосив у § 98 рішення Великої Палати від 12 лютого 2008 р. у справі «Кафкаріс проти Кіпру» (*Kafkaris v. Cyprus*) (далі – у справі Кафкаріса) [18, § 98]. ЄСПЛ дійшов висновку, що можливість відбуття ДПВ у повному об'ємі, тобто до кінця життя, не означає, що ДПВ має бути «незменшуваним» взагалі, і зазначив, що для досягнення цілей статті 3 ЄКПЛ достатньо того факту, що ДПВ є зменшуваним де-юре і де-факто [18, § 98].

В даній справі заявник був визнаний винним в умисному вбивстві та засуджений до ДПВ. На той час Тюремні (загальні) правила вказували, що засуджені до ДПВ, мають право на зниження («зменшення») строку ув'язнення на чверть. Таким чином ДПВ вважалось позбавленням волі на строк 20 років. Не дивлячись на це, під час судового засідання щодо обвинуваченого Кафкаріса, державний обвинувач попросив суд чітко пояснити, що саме мається на увазі під ДПВ: позбавлення волі на все життя чи все ж таки на строк у 20 років, про що зазначається в тюремних правилах. Суд постановив, що термін «ДПВ» означає позбавлення волі на

все життя. Після звернення позивача до Верховного суду Кіпру, останній постановив, але вже у другій справі, що правила, що регулюють зниження покарання, були неконституційними і прийняті з перевищенням повноважень. Таким чином ЄСПЛ зафіксував порушення національними судами Кіпру ст. 3 ЄКПЛ, оскільки у засудженого була відсутня будь-яка можливість звільнення, окрім як президентське помилування, що не може вважатись реалістичною перспективою звільнення [18].

Розвинути це положення ЄСПЛ вдалося у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» (Vinter and Others v. the United Kingdom) від 09.07.2013 (далі - у справі Вінтера). Зокрема у § 119 рішення вказано: «...Стаття 3 ЄКПЛ повинна інтерпретуватись як така, що вимагає «зменшуваності» покарання, тобто перегляду справи, який дозволяє національній владі вирішити, чи значно змінився засуджений до довічного ув'язнення, і чи був прогрес у напрямку виправлення таким, що продовження ув'язнення не може більше виправдовуватись пенологічними підставами» [19, § 119].

Розвиваючи ідею можливості такого «зменшення» покарання, ЄСПЛ вказав, що це має бути не якесь абстрактне зменшення, що буде здійснюватися на основі президентського помилування чи звільнення за хворобою (похилим віком, фізичною неспроможністю), а це повинна бути окремо існуюча процедура, яка буде застосовуватися в загальному порядку та гарантувати засудженому право знати з самого початку відбування покарання, коли може бути розглянуто питання його дострокового звільнення - §122 у справі Вінтера та на яких об'єктивних критеріях базуватиметься перегляд його покарання - §137 у справі «Трабелсі проти Бельгії» (Trabelsi v. Belgium) від 04.09.2014р (далі - у справі Трабелсі) [20, §137].

Такі ж позиції ЄСПЛ узагальнив вже у рішенні від 12 березня 2019 р. у справі «Петухов проти України» №2 (Petukhov v. Ukraine №2) (далі – у

справі Петухова). ЄСПЛ зазначив, що «довічне позбавлення волі без права перегляду такого покарання та відсутність перспективи звільнення суперечать статті 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод», яким ЄСПЛ закликав Україну змінити процедуру дострокового звільнення від ДПВ.

Відповідно до ст. 3 ЄКПЛ: «Нікого не може бути піддано катуванню, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню». ЄСПЛ при вирішенні справи Петухова посилається саме на статтю 3 ЄКПЛ, оскільки під відсутністю реалістичної перспективи звільнення від ДПВ, розуміє саме «нелюдське поводження». Тобто ЄСПЛ у рішенні по справі Петухова вкотре підтвердив свою прецедентну практику у аналогічних справах, розтлумачивши цю статтю в контексті відбування ДПВ як таку, що вимагає «зменшеного» ДПВ.

У даній справі заявник скаржився, що існуючий умовно-дострокового звільнення в Україні, що передбачається ст. 81 ККУ, не передбачає можливості такого звільнення для засуджених до ДПВ, а єдиною можливістю звільнення даної категорії засуджених є процедура президентського помилування [21, § 156]. Також заявник наголошував, що відповідно до його інформації, в 2015 році Президент України помилував 67 засуджених до строкового покарання з 1,320 осіб, які подали клопотання про помилування (тобто, приблизно 5%). А на думку заявника, перспектива помилування засуджених до ДПВ, була ще менша [21, § 162].

Проаналізувавши доводи сторін, ЄСПЛ наголосив на необхідності закріплення у внутрішньодержавному законодавстві України чітких критеріїв і умов перевірки законності і обґрунтованості назначеного покарання (йдеться про ДПВ), що будуть достатньо зрозумілими та визначеними, а також будуть відображати прецедентну практику ЄСПЛ [16, § 168].

У даній справі ЄСПЛ, врахувавши всі обставини справи, дійшов висновку, що по відношенню до засудженого Петухова мало місце порушення статті 3 ЄКПЛ у зв'язку з неможливістю зменшення довічного ув'язнення позивача [21, § 187]. Суд обґрунтував своє рішення кількома ключовими позиціями.

По-перше, Суд нагадав, що він вже неодноразово наголошував, що припинення ДПВ через смертельну хворобу, що всього-на-всього означає, що засудженому дозволено померти вдома чи у хосписі, а не у стінах в'язниці, неможна вважати «перспективою звільнення», як це поняття трактується ЄСПЛ [21, § 170].

По-друге, ЄСПЛ вважає, що президентські повноваження щодо помилування в Україні є сучасним еквівалентом королівської прерогативи помилування, яке базується на принципі людяності, а не на механізмі, що ґрунтується на оцінці небезпечності засудженого, пенологічних засадах і що супроводжується належними процесуальними гарантіями, завдяки яким перегляд ув'язнення засудженого відбувається таким чином, щоб можна було досягти зміни його довічного ув'язнення. Зокрема, відсутність цих гарантій полягає у: 1) відсутності обов'язку Президента України і підпорядкованих йому органів надавати обґрунтування свого рішення щодо клопотання про помилування; 2) відсутності судового розгляду таких рішень; 3) відсутність чітких критеріїв такого звільнення [21, § 180].

Також потрібно зазначити, що рішення, яке прийняв ЄСПЛ у справі «Петухов проти України» передбачає виникнення певних юридичних наслідків для України, оскільки відповідно до ч.1 статті 46 ЄКПЛ: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами». Оскільки проблемою в контексті даної справи є неможливість скоротити ДПВ, ЄСПЛ зазначив, що така неможливість у свою чергу є систематичною проблемою в Україні. Це підтверджується тим, що в Суді очікують свого розгляду вже

шістдесят аналогічних заяв, що стосуються неможливості такого звільнення [21, § 192].

Таким чином, Суд закликав Україну (державу-відповідача) до здійснення заходів загального характеру, що може потребувати проведення реформи системи перегляду ДПВ, для належного виконання державою-відповідачем даного рішення. Сам факт того, що ДПВ може відбуватись у повному об'ємі, не означає, що воно суперечить статті 3 ЄКПЛ. Відповідно існування такого механізму не буде означати, що перегляд ДПВ обов'язково призведе до звільнення певного засудженого [21, § 193].

Сам же механізм такого перегляду повинен гарантувати розгляд в кожній конкретній справі того, чи виправдане тривале ув'язнення на законних пенологічних підставах і має дозволити довічно ув'язненим передбачати, з певним ступенем точності, що вони повинні зробити, щоб мати право на звільнення і за яких обставин, відповідно до стандартів у прецедентному праві Суду [21, § 194].

Таким чином, проаналізувавши прецедентну практику ЄСПЛ, вимоги статті 3 ЄКПЛ та міжнародні стандарти можна виділити такі невід'ємні характеристики «реалістичного механізму звільнення» в контексті «права на надію»:

- довічно засуджені з самого початку свого покарання повинні знати, що вони повинні робити, як змінюватися і працювати над собою, щоб їхнє покарання було переглянute [19, § 122 ; 19, §137] ;
- неприпустимо тримати засудженого в ув'язненні, якщо зникли пенологічні підстави для продовження відбування покарання. А наявність чи відсутність таких підстав повинна регулярно переглядатись після певного мінімально встановленого проміжку часу [21, § 194];

- механізм звільнення повинен мати чіткі критерії та достатні процесуальні гарантії. У разі відмови у звільненні мають надаватися мотиви, які свідчать про недостатній ступінь виправлення засудженого [19, § 122; 20, §137];
- механізм звільнення не може мати винятковий характер або базуватися на мотивах милосердя. Повинен застосовуватися в загальному порядку.

Таким чином, за відсутності «права на надію» довічне позбавлення волі поміщає людини в умови фізичної ізоляції фактично без надії на звільнення, без старань і стимулів до виправлення і інших особистісних змін, без якої б то не було перспективи. До цього переліку слід додати те, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі є економічно не вигідним, залишаючись «довічним» тягарем для платників податків [22].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, відповідно до українського законодавства довічне позбавлення волі є найбільш суворим видом покарання. ДПВ передбачає, що засуджена до нього особа зазнає надзвичайно високого ступеня провообмежень, із чого випливає необхідність контролю за умовами тримання такої особи. Ряд таких умов закріплений як безпосередньо в нормативно-правових актах України, так і вироблений у практиці ЄСПЛ. Зважаючи на інтеграційні процеси між Україною та Європейським Союзом, а також роллю Суду як захисника прав людини, проведення аналізу умов тримання осіб, засуджених до ДВП, є обґрунтованою необхідністю.

Розглянувши практику ЄСПЛ з цього приводу можна дійти висновку, що умовами до тримання вищезгаданих осіб є наступні:

- 1) Житлові – Суд вказує, що площа, де утримується засуджений, має бути достатньою для гідного та комфортного проживання, усамітнення;
- 2) Санітарно-гігієнічні – приміщення, де тримається особа, має бути

забезпечено туалетом, достатньо освітлено та опалено; 3) Соціальні – забезпечення цих умов передбачає створення програм соціальної реабілітації в місцях позбавлення волі, які обов'язково включають у себе заходи щодо побачення з родичами, прогулянки на свіжому повітрі та інші контакти із зовнішнім світом. Окрім цього, ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях вказував на недопустимість катування, принизливого та нелюдського поводження із даною категорією осіб.

Отже, враховуючи специфічність інституту тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, що в тому числі виявляється і у ступені правообмежень, які зазнає особа, засуджена до цього виду покарання, дослідження умов тримання таких осіб потребує особливої уваги.

Література

1. Кримінальний кодекс України (дата звернення 09.05.21) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Бурда С.Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ 4 2012. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/04_2012/12bsyazkku.pdf
3. Перевірка установ виконання покарань на Житомирщині Офісом Генерального прокурора від 06.02.2020. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=266519
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. (дата звернення 09.05.21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

5. «Vinter and Others v. the United Kingdom», заяви N 66069/09, 130/10, 3896/10. URL: http://khpg.org/index.php?id=1408522184#1408522184_1
6. Дегтярев К., Фонтанелли Ф. Право на надежду: Европейский суд признал право на долговременные свидания для осужденных к пожизненному заключению // Прецеденты Европейского суда по правам человека. 2017. № 6. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/102655-pravo-nadezhdu-evropejskij-priznal-pravo-dolgovremennye-svidaniya>
7. Совет Европы, ЕКПП. Доклад Правительству Украины о визите в страну ЕКПП с 10 по 26 сентября 2000 г., документ ЕКПП N 2000 СРТ/Inf (2002) 23. (§ 70, 73, 79 и 122).
8. «Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік». С. 255-256. URL: https://ombudsman.gov.ua/files/2021/zvit_2020_rik_.pdf
9. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (дата звернення 09.05.21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text
10. Кримінально-виконавчий кодекс України (дата звернення 09.05.21). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#n727>
11. Мінімальні стандарти ЄКЗК щодо особистого простору в пенітенціарних установах від 15 грудня 2015 року (дата звернення 09.05.21). URL: <https://rm.coe.int/16806cc449>
12. «Мамедова проти Росії» (Mamedova v. Russia), скарга № 7064/05, п.п. 37, 54-57, 60-67, 100 (1 червня 2006 р.). URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjslejPjrrwAhXfAxAIHZpaAo0QFjAAegQIBBAD&url=http%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fpdf%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-105364%26filename%3DCASE%2520OF%2520MAMEDOVA%2520v.%2520RUSSIA%2520->

%2520%255BUkrainian%2520Translation%255D.pdf&usg=AOvVaw1m46
u3m83vQt6NLbU8UtP6

13. «Пірс проти Греції» (Peers v. Greece) (заява № 28524/95) 2001-III, п. 68–75. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2500.html
14. «Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями» від 30.08.1955 (дата звернення 09.05.21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text
15. N.T. проти Росії (заява № 14727/11). URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-n-t-proti-rosii/>
16. «Каверзін проти України» (Kaverzin v. Ukraine) (Заява № 23893/03), рішення від 15.05.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text
17. Пункт 73, «25-а Загальна Доповідь Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» Ради Європи, яка фокусувалася на питаннях довічного позбавлення волі. URL: <https://rm.coe.int/1680696a9d>
18. «Кафкаріс проти Кіпру» (Kafkaris v. Cyprus) (Заява № 21906/04), рішення Європейського суду з прав людини, рішення Великої Палати від 12.02.2008. URL: http://khp.org/index.php?id=1408522008#1408522008_1
19. «Вінтер і інші проти Сполученого Королівства» (Vinter and Others v. the United Kingdom), рішення Європейського суду з прав людини, рішення Великої палати від 09.07.2013, заява №66069/09, 130/10 и 3896/10. URL: http://khp.org/index.php?id=1408522184#1408522184_1
20. «Трабелсі проти Бельгії» (Trabelsi v. Belgium), рішення Європейського суду з прав людини у справі від 04.09.2014, заява № 140/10. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-153695>

21. «Петухов проти України» №2 (Petukhov v. Ukraine №2), рішення Європейського суду з прав людини у справі від 12.03.2019, заява № 41216/13 URL: <http://khpg.org/index.php?id=1553066514&fbclid=IwAR06HKsQOskc7qjES7r7VtHW9H9S5PbCTx5UogTXxNrp-9gTYwyRH9oaKBc>
22. Романов М.В. Теоретичне обґрунтування необхідності скасування довічного позбавлення волі // Журнал східноєвропейського права. 2019. № 60. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/jousepr_2019_60_18.pdf
23. «Муршич проти Хорватії» (Muršić v. Croatia), рішення Європейського суду з прав людини у справі від 20.10.2016, заява №7334/13. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiRncK95ufwAhURBhAIHa6JBsUQFjABegQIBhAF&url=https%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fpdf%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-180009%26filename%3DCASE%2520OF%2520MUR%25C5%25A0I%25C4%2586%2520v.%2520CROATIA%2520-%2520%5BRussian%2520translation%5D%2520summary%2520by%2520Development%2520of%2520Legal%2520Systems%2520Publ.%2520Co%2520.pdf&usg=AOvVaw2CufN15T-yvmDCZ8eOO8RC>

References

1. Kryminaljnyj kodeks Ukrajinj (data zvernennja 09.05.21) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Burda S.Ja. Jurydychnyj analiz pokarannja u vydi dovichnogo pozbavlennja voli jak vydu osnovnogo pokarannja za KK Ukrajinj Naukovyj visnyk Ljvivjskogho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh

- sprav 4 2012. URL:
https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/04_2012/12bsyazkku.pdf
3. Perevirka ustanov vykonannja pokaranj na Zhytomyrshhyni Ofisom Gheneraljnogho prokurora vid 06.02.2020. URL:
https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=266519
 4. Konvencija pro zakhyst prav ljudyny i osnovopolozhnykh svobod : Konvencija Rady Jevropy vid 04.11.1950 r. (data zvernennja 09.05.21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
 5. «Vinter and Others v. the United Kingdom», zajavy N 66069/09, 130/10, 3896/10. URL: http://khpg.org/index.php?id=1408522184#1408522184_1
 6. Degtyarev K., Fontanelli F. Pravo na nadezhdu: Yevropejskij sud priznal pravo na dolgovremennye svidaniya dlya osuzhdennykh k pozhiznennomu zaklyucheniyu // Pretsedenty Yevropejskogo suda po pravam cheloveka. 2017. № 6. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/102655-pravo-nadezhdu-evropejskij-priznal-pravo-dolgovremennye-svidaniya>
 7. Sovet Yevropy, YeKPP. Doklad Pravitelstvu Ukrainy o vizite v stranu YeKPP s 10 po 26 sentyabrya 2000 g., dokument YeKPP N 2000 CPT/Inf (2002) 23. (§ 70, 73, 79 i 122).
 8. «Shhorichna dopovidj Upovnovazhenogho Verkhovnoji Rady Ukrainy z prav ljudyny pro stan doderzhannja ta zakhystu prav i svobod ljudyny i ghromadjanyna v Ukraini za 2020 rik». S. 255-256. URL: https://ombudsman.gov.ua/files/2021/zvit_2020_rik_.pdf
 9. Jevropejski penitenciarni (v'jaznychni) pravyla (data zvernennja 09.05.21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text
 10. Kryminaljno-vykonavchij kodeks Ukrainy (data zvernennja 09.05.21). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#n727>

11. Minimaljni standarty JeKZK shhodo osobystogho prostoru v penitenciarnykh ustanovakh vid 15 ghrudnja 2015 roku (data zvernennja 09.05.21). URL: <https://rm.coe.int/16806cc449>
12. «Mamedova proty Rosiji» (Mamedova v. Russia), skargha # 7064/05, p.p. 37, 54-57, 60-67, 100 (1 chervnja 2006 r.). URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjslejPjrrwAhXfAxAIHZpaAo0QFjaAegQIBBAD&url=http%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fpdf%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-105364%26filename%3DCASE%2520OF%2520MAMEDOVA%2520v.%2520RUSSIA%2520-%2520%255BUkrainian%2520Translation%255D.pdf&usg=AOvVaw1m46u3m83vQt6NLbU8UtP6>
13. «Pirs proty Ghreciji» (Peers v. Greece) (zajava # 28524/95) 2001-III, p. 68–75. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2500.html
14. «Minimaljni standartni pravyla povodzhennja z v'jaznjamy» vid 30.08.1955 (data zvernennja 09.05.21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text
15. N.T. proty Rosiji (zajava # 14727/11). URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-n-t-proti-rosiji/>
16. «Kaverzin proty Ukrajiny» (Kaverzin v. Ukraine) (Zajava # 23893/03), rishennja vid 15.05.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text
17. Punkt 73, «25-a Zaghaljna Dopovidj Jevropejskogho komitetu z pytanj zapobighannja katuvannjam chy neljudsjkomu abo takomu, shho prynyzhuje ghidnistj, povodzhennju chy pokarannju» Rady Jevropy, jaka fokusuvalasja na pytannjakh dovichnogho pozbavlennja voli. URL: <https://rm.coe.int/1680696a9d>

18. «Kafkaris proty kipru» (Kafkaris v. Cyprus) (Zajava # 21906/04)., rishennja Jevropejskogho sudu z prav ljudyny, rishennja Velykoji Palaty vid 12.02.2008. URL:
http://khpg.org/index.php?id=1408522008#1408522008_1
19. «Vinter i inshi proty Spoluchenogho Korolivstva» (Vinter and Others v. the United Kingdom), rishennja Jevropejskogho sudu z prav ljudyny, rishennja Velykoji palaty vid 09.07.2013, zajava #66069/09, 130/10 y 3896/10. URL:
http://khpg.org/index.php?id=1408522184#1408522184_1
20. «Trabelsi proty Beljghiji» (Trabelsi v. Belgium), rishennja Jevropejskogho sudu z prav ljudyny u spravi vid 04.09.2014, zajava # 140/10. URL:
<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-153695>
21. «Petukhov proty Ukrajiny» #2 (Petukhov v. Ukraine #2), rishennja Jevropejskogho sudu z prav ljudyny u spravi vid 12.03.2019, zajava # 41216/13 10. URL:
<http://khpg.org/index.php?id=1553066514&fbclid=IwAR06HKsQOskc7qj'E S7r7BtHW9H9S5PbCTx5UogTXxNrp-9gTYwyRH9oaKBc>
22. Romanov M.V. Teoretychne obgruntuvannja neobkhidnosti skasuvannja dovichnogho pozbavlennja voli // Zhurnal skhidnojevropejskogho prava. 2019. # 60. URL: http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/jousepr_2019_60_18.pdf
23. «Murshych proty Khorvatiji» (Muršić v. Croatia), rishennja Jevropejskogho sudu z prav ljudyny u spravi vid 20.10.2016, zajava #7334/13. URL:
<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiRncK95ufwAhURBhAIHa6JBsUQFjaBegQIBhAF&url=http%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fpdf%3Flibrar y%3DEChR%26id%3D001-180009%26filename%3DCASE%2520OF%2520MUR%25C5%25A0I%25>

C4%2586%2520v.%2520CROATIA%2520-
%2520%5BRussian%2520translation%5D%2520summary%2520by%2520
Development%2520of%2520Legal%2520Systems%2520Publ.%2520Co%2
520.pdf&usg=AOvVaw2CufNI5T-yvmDCZ8eOO8RC